

УДК 784.5

**ТӘУЕЛСІЗДІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КАНТАТА ЖАНРЫНЫҢ
ЖАҢАШЫЛДЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ****Өтеміс Бекзат Адиоллаұлы**gazwsxedc_0606@mail.ru

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының 2-курс магистранты Ғылыми жетекшісі – Касимова З.М.

Алматы, Қазақстан

Андатпа. Мақалада ірі вокалдық-хор жанрларының бірі – кантатаның Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі болмысы ашылып қарастырылады. Жалпы тарихи тұрғыдан отандық композиторлардың шығармашылығындағы орыны айқындала келе, қазіргі композиторлардың жаңаша беталыстары анықталды. Әсіресе жаңашылдық тенденциялар кантата жанрындағы туындылардың тақырыптық негізінде көрініс тапты.

Аннотация. В статье рассматривается сущность одного из важнейших вокально-хоровых жанров – кантаты – в период независимости Казахстана. В общеисторическом плане определено место отечественных композиторов в их творчестве, раскрыты новые таланты современных композиторов. Особенно новаторские тенденции отразились на тематической основе произведений кантатного жанра.

Annotation. The article examines the essence of one of the most important vocal and choral genres - cantatas – during the period of independence of Kazakhstan. Historically, the place of Russian composers in their work has been determined, and new talents of modern composers have been revealed. Especially innovative trends were reflected in the thematic basis of works of the cantata genre.

Кілт сөздер. Кантата, хор, Тәуелсіз Қазақстан, жаңашылдық, патриоттық, ұлттық, Отан, композитор, вокалдық-хор жанры.

Ключевые слова. Кантата, хор, Независимый Казахстан, новаторство, патриотический, национальный, Родина, композитор, вокально-хоровой жанр.

Keyword. Cantata, choir, Independent Kazakhstan, innovation, patriotic, national, Homeland, composer, vocal and choral genre.

XX ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанда пайда болған еуропалық бағыттағы жазбаша музыканың арнасында кантата жанрын ерекше атап өтуге болады. Музыкалық өнердің ірі вокалдық-хор жанры ретінде кантата үлкен әлеуметтік маңызды идеялар мен тақырыптардың жаршысы болып табылады. Мысалы, Еуропалық кантатада олардың поэтикалық мәтіні, әдетте, ел тарихындағы оқиғаларды, маңызды кезеңдерді бейнелейді немесе ұлттық батыр, кез-келген маңызды тұлғаға арналады. Осы тұрғыдан олар мазмұны жағынан салтанатты немесе терең философиялық болып келеді. Канталалар үшін гимндік, жарқын, лирикалық, қайғылы, баяндау тақырыптары жиі кездеседі, бұл олардың зайырлы және рухани (діни) болып бөлінуіне әкеледі.

Қазақстан композиторларының шығармашылығында кантата жанры жазбаша кәсіби музыкалық шығармашылықтың басқа түрлеріне қарағанда әлдеқайда кеш дамыды. Оның пайда болуының негізін қазақ ұлттық, еуропалық және орыс классикалық академиялық музыкасының дәстүрлеріне негізделген опералық және симфониялық музыка саласындағы жетістіктер дайындады. Сонымен, кантата – бұл әдетте солистерге, хор және оркестрге арналған үлкен вокалдық-аспаптық шығарма. Олар негізінен өз дәуірінің идеологиясын дәріптеуге бағытталған. Кеңес жылдарындағы канталаларда кем дегенде бір бөлігі әрқашан халық тарихының бір елеулі оқиғасына арналды және онда суретші тәуелсіздік идеясын тарихи жағдайлар арқылы бейнелеген. XX ғасырдың 40-жылдарында Қазақстанда пайда болған бұл өнер Е. Брусиловский, М. Төлебаев, Ғ. Жұбанова, Қ. Мусин, М. Сағатов және басқалардың шығармашылығында маңызды орындардың бірін иеленді. ҰОС-нан кейінгі алғашқы онжылдықта Е. Брусиловскийдің "Кеңестік Қазақстан" және "Жаса" ("Слава"), В. Великановтың "Ленинградтықтар менің балаларым", М. Төлебаевтың "Коммунизм оттары", Қ. Мусиннің "Тың туралы канталалары" жазылды. Кеңестік кезеңдегі Қазақстан композиторларының канталалары Отан тақырыптарымен, жаңа кезеңдегі үлкен жетістіктерімен және КСРО халықтарының еңбегі мен батылдығындағы бақытты, бейбіт өмірін суреттеумен ерекшеленеді. Бұл кең патриоттық дыбыс пен терең ұлттық мазмұнның үлгісі ретінде "Мәскеу" кантатасын жазған П. И. Чайковскийден бастау алатын кеңестік композиторлар салған дәстүрлердің жалғасы. Олардың барлығы музыкалық тіл тұрғысынан ұлттық өзгешелігімен, өзіндік ладтық және интонациялық негізділігімен, дәстүрлі өнердің әр түрлі

формаларын қолдануымен және т. б. ерекшеленеді. Осы жанрдағы шығармалар кейінгі ұрпақтың композиторлары – Ғ. Жұбанова, С. Мансұров, Ж. Тұрсынбаев және т. б. шығармаларында кеңінен қолданылды. "Мұхтар туралы ертегі" (1965, сөзі Х. Ерғалиевтікі), "Ленин бізбен бірге" (1970, сөзі К. Шаңғытбаевтікі), "Партия туралы кантата" (1971, сөзі К. Шаңғытбаевтікі), "Бейбітшілік гимні" (1986), "Ақын әні" (1972, сөзі Жамбылдікі), "Меркелік кантата" (1980, сөзі Қ. Мырзалиевтікі), "Жүрек сияқты жер ұшады" (1980, сөзі О.Сүлейменовтікі), "Отан салтанаты" (1987, сөзі С. Жиенбаевтікі), "Перзент парызы" (1997, сөзі Қ. Мырзалиевтікі), "Салтанатты кантата" (2001), "Континенттер, жауап беріңдер!" (1978, сөзі А. Байғожаевтікі), "Жайлауда" (1981, сөзі Қ. Баянбаевтікі), "Жазғытұры" (1986, сөзі Абайдікі), "Шоқан туралы поэма" (1986), "Мәртебең биік болсын, әз Астана" (2000) өз дәуірінің құндылықтарына сәйкес келетін таза патриоттық тақырыптағы биік туындылар.

Кантата жанры Қазақстанның тәуелсіздік алуымен өз жалғасын табуда. Ол бұрынғыдай мазмұны жағынан қазіргі заманның рухы мен талаптарымен сабақтасып, даму үстінде. Бұрынғы үрдістерді жалғастыра отырып, қазіргі композиторлар үлкен қиындықтар мен қайғылы кезеңдерді бастан өткізген қазақ халқының бай тарихи жолын және қазіргі егемендік пен бостандыққа қол жеткізген ұлттық тәуелсіздігін дәріптеуге баса назар аударады. Тәуелсіздік кезеңінің мәдениеті жаһандық үрдістермен тығыз байланыста екені баршаға мәлім. Бұл кезең Кеңес Одағының ыдырауы, оның идеологиясының жойылуы, рухани құндылықтарының қайта бағалануына, ұлттық сананың артуына, атабабалардың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінің қайта жандануына әкелді. Барлық осы оқиғалар көрінісінде жоғары сұранысқа ие болған эстрадалық, дәстүрлі ән мен аспаптық музыкамен қатар, еуропалық бағыттағы жазбаша музыка жанрлары одан әрі дами түсті.

Егемен Қазақстанның композиторлары опера, балет, симфониялық, камералық музыка жазуды тоқтатпайды. Бұл қатарда кантаталар мен ораториялар да өз маңызды орнын алады. Кеңес заманынан бері белгілі авторлар М. Сағатов (1939-2002), М. Маңғытаев (1937-2011), Ж. Тезекбаев, Ж. Тұрсынбаев осы салада белсенді жұмыс істеді. Алдыңғы дәуірдегі шығармалар сияқты, бұл туындыларда да даңқ, әнұрандық, отан тақырыбы, тарихи кейіпкерлер, халық қаһармандарын мадақтау мотивтері сақталады, мазмұнында қазіргі заман оқиғалары да беріледі, сонымен бірге, егемендік пен мемлекеттілік идеясы одан да күшті ашылады. Аталған кезеңде ҚР Халық әртістері, композиторлары М. Маңғытаев "Елім менің" 7-бөлімді ораториясын, "Замана" кантатасын жазды. М. Сағатов "Перзент парызы" (1997, сөзі Қ. Мырзалиевтікі),

"Салтанатты кантата" (2001) авторы болды. Ж. Тезекбаев ақын М. Жұмабаевтың мерейтойына арналған ақынның өз сөзіне "Күнге табынам" гимн-кантатасын өмірге әкелді. Бірқатар шығармаларды ҚР еңбек сіңірген қайраткері Ж. Тұрсынбаев жазған. Олар – "Батырлар даңқы" мемориалдық кантатасы (1996), Жамбылдың сөзіне жазылған "Халқыма арнау" (1996), "Азаттық әні – Махамбет" (2003, сөзі А. Бақтыгереевтікі), "Бабам үні – домбыра" кантата-толғауы (2004, сөзі А. Беляевтікі), "Мәртебең биік болсын, өз Астана" (2005, сөзі Е. Шаймерденовтікі), "Абылайдың ақ үйі" (2007, сөзі Ө.Бәйтеректікі).

Тәуелсіздік кезеңіндегі кантаталар мен ораториялардың тақырыптық негізі әр түрлі. Онда тәуелсіздік алумен байланысты салтанатты оқиғалар (М. Сағатовтың "Салтанатты кантата", Ж.Тұрсынбаевтың "Мәртебең биік болсын, өз Астана"), отанды мадақтау (М. Сағатовтың "Перзент парызы", М. Маңғытаевтың "Елім менің", "Әндеткен дала туралы аңыз"), тарихи кейіпкерлерге арнаулар (Ж. Тұрсынбаевтың "Батырлар даңқы", "Абылайдың ақ үйі", "Азаттық әні – Махамбет", Ж. Тезекбаевтың "Күнге табынам") орын алады.

Тәуелсіздік кезеңіндегі кантаталық жанрдың жарқын мысалы – композитор Ж. Тұрсынбаевтың шығармашылығы. Ол жеке стиль тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар, ұлттық музыкалық тілдің негізгі даму тенденцияларының көрінісі ретінде де көрнекті. Ж. Қ. Тұрсынбаев хор, вокалдық-симфониялық, симфониялық шығармалардың, сондай-ақ, камералық-камералық және камералық-вокалдық опустардың авторы. Оның қоржынында Күй-симфония (1974), Альт және электронды органға арналған концерт (1975), бірқатар кантаталар мен "Байқоңыр сатылары" ораториясы (1981, сөзі Ж. Молдағалиевтікі), "Жайлауда" балалар кантатасы (1982, сөзі Қ. Баянбаева), көптеген әндер, романстар, драмалық спектакльдерге арналған музыка және т.б.

Композитор туындылары ұлттық бірегейлігімен ерекшеленеді, қазақ әуеніне тән әуезді-интонациялық, ладтық, өлшемдік және ырғақтық жүйенің байлығымен және алуан түрлілігімен сипатталады. Олардың тақырыбы әрқашан өзекті және маңызды. Мазмұнына сәйкес келетін екі жанрдың синтезіне құрылған балалар мен аралас хорларға арналған "Батырлар даңқы" ("Слава батыров", 1996) мемориалдық кантата-реквиемін ерекше атап өту керек. Реквием – Батыс Еуропа музыкасының қазаны еске алу жанры. Қазақ батырларын еске алуға арналған поэтикалық мәтіні жоқ, екі жанрдың да музыкалық даму әдістері тең дәрежеде қолданылған бұл туындыға полифониялық жазудың реквием жанрына тән әдістері мұнда негіз болған.

Жалпы, шығарма жанрдың табиғатына сәйкес қайғылы болып келеді. Кең ауқымды негізгі тақырып (кіші 7), мәнерлі ладтық құбылу енгізудің арқасында бай ұлттық бояуға ие, квадрат емес құрылым (3 сөйлемнен тұратын кезең түрінде көрсетілген), баяу қарқынмен жүзеге асырылады (*Lento espressivo*) төмен регистрмен (бас бөлімінде) *mf* динамикасында қазақ батырларының туған халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресі жолындағы қайғылы оқиғаларды суреттейтін ауыр бейнені жеткізеді:

Әрі қарай, бұл тақырып біртіндеп хордың барлық дауыстарында квинталық арақатынаста орындалады (алдымен басс – a-moll, содан кейін тенорлар – e-moll, альт – h, сопрано – fis). Яғни, осы шығармада шумақтық құрылым хор фугатасы принципі бойынша жүзеге асырылады, онда әрбір келесі шумақ жаңа дауыста пайда болады. Бұл жағдайда дауыстар біртіндеп, сәйкесінше полифониялық түрде қосылады. Сонымен қатар, әр уақытта тесситуралық және динамикалық өсу байқалады, хор және оркестр партияларында фактурасы да тығыздалады. Музыкалық тақырыптың 4-ші соңғы жүруі сопрано партиясында *f*-ден басталады, ал тақырыптың шарықтау

шегі (5 такт) динамикалық түрде *ff*-ға әкеледі. Үшінші сөйлем өзгертіліп, әуеннің қозғалысын ля-минор тональдігінің жоғарғы тоникасына жеткізеді:

The image displays a musical score for four voices: Soprano (S), Alto (A), Tenor (T), and Bass (B). The score is written in 2/4 time and is divided into two systems. The first system shows the vocal lines with dynamics markings 'f' and 'ff'. The second system continues the vocal lines, with the Soprano part changing to 3/4 and 2/4 time signatures. The Alto, Tenor, and Bass parts continue in 2/4 time.

Қарқындылыққа жеткенде, шиеленіс күрт төмендейді де, жана

музыкалық-тақырыптық материалға құрылған бөлім драматизм өсу арқылы қанды шайқастың бейнесін сомдайды. Бұған осы материалдың жоғары секвенциялық өткізілуі ықпал етеді, бұл тесситуралық шынға – альтерацияланған бірінші басқышқа ($I^- - as^2$) дыбысқа кернеу, масштаб, сондай-ақ, динамикалық, метроритмикалық даму беру: орта регистрден басталады (c^2) 2/4 мөлшеріндегі mf – де диапазон біртіндеп кеңейеді ($as2 - C1, b2$), өлшем – 6/8, 7/8 дейін, динамика fff -ге дейін шарықтап, ырғақты өрнек артады (басында сегіздіктер, содан кейін – екпінді төрттіктер).

Қорытынды бөлім Фа-мажор тональдігінде жеңіл айтылатын Жетісу өңірінің "Шырқа, шырқа, бозторғай" атты қазақтың халық әнінің материалына негізделген. Бөлім балалар хорының партиясында оркестрдің сүйемелдеуімен "Шыр, шыр, Бозторғай, ән айт, ән айт бұлбұлдай...» деген сөздермен басталады:

Әрі қарай, аралас хор "қосылады", оркестр фактурасы тығыздалады, диапазон кеңейеді, динамика (f) күшейтіледі. Шығарма салтанатты түрде, апофеозбен, өз өмірлер туған жері үшін, халқы үшін құрбан етіп, күрескен қазақ батырларын мадақтаумен аяқталады.

Тәуелсіздік идеясы айқын көрінетін Ж. Тұрсынбаевтың тағы бір туындысы – жеке тенор, балалар және аралас хорлар мен симфониялық оркестрге арналған А.Бақтыгерееваның сөзіне жазылған "Азаттық әні – Махамбет" кантатасы (2003). Қазақтың ұлы ақыны Махамбет Өтемісұлының (1804-1846) сөздеріне негізделген автор белгілеген жауынгерлік ұран ("отан қорғау ұраны", "тәуелсіздік ұраны", "бейбітшілік ұраны") бүкіл шығарма арқылы лейттемамен өтеді:

*Ереуіл атқа ер салмай,
Елеулі найза қолға алмай.
Еңку-еңку жер шалмай,
Ерлердің ісі біте ме!*

Осылайша, бұл шығармада қазақ халқының бостандыққа деген ұмтылысы, оған қол жеткізу жолындағы күрес ("Азаттық", – деп қол бастады

Махамбет..., Желтоқсанның мұзға жанған алауы...) және бақытты қазіргі күні (Еркін елміз Қазақстан атанған...) бейнеленеді. Бұл тақырыптық бағыт музыкалық тұрғыдан да шебер жеткізілген. Шумақтық ән құрылымында (3 шумақ) бір бөлімнен тұратын кантатада бүкіл композиция арқылы өтетін батырлық-патетикалық болмысы көрінеді. Кантатаның музыкасы (e-moll-да) жігерлі гимндік сипатта көрінеді. Шумақтың музыкалық тақырыбы ерекше ладтық және интонациялық негізге құрылып, ұлттық мелосқа негізделген. Онда айқын квадраттық өлшемдегі (4/4) пунктирлік марш ырғағындағы, тығыз оркестрлік фактура, мәнерлі динамика, тембрлік драматургия арқылы Махамбеттің батыл бейнесі айқын көрсетілген.

Тәуелсіздік кезеңінде рухани құндылықтардың қайта жаңғырып, жаңаша бағдарлануына, идеология мен саяси жүйенің өзгеруіне байланысты билеушілер бейнелерін көркемдік тұрғыдан және инновациялық түсіндіру басым бола бастады. Қазақ тарихындағы осындай маңызды ұлы тұлғалардың бірі – халық арасында тұтастыққа, бірлік пен мемлекеттілікке қол жеткізу үшін, ең далада билікті сақтап қалу үшін, туған жер үшін, өзінің ұлттық тәуелсіздігін сақтау үшін үш қазақ жүзін біріктірген дана билеуші ретінде танымал хан Абылайды (1711-1780) атап өтпеуге болмайды. Осылайша, егемендікке ие бола отырып, әртүрлі өнер түрлерінің суретшілері ұлы ханның өмірі мен істерін бейнелеуге бет бұра бастағаны орынды болды. Оның үстіне, 2011 жылы, Қазақстан Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен ұлы ханның 300 жылдығы аталып өтілді. Қазақстанның мәдени өміріндегі маңызды оқиғалар КСРО Халық әртісі, профессор Е. Рахмадиевтің либреттосы бойынша "Көшпенділер" фильмін түсіру және "Абылай хан" операсын жазып, сахнаға қою осы оқиғаға байланысты. Бұл орайда Ж. Тұрсынбаевтың да О.Бәйтеректің сөзіне тенор, аралас хор және симфониялық оркестрге арналған "Абылайдың ақ үйі" кантатасы дүниеге келді. Онда Тәуелсіз қазақ жерінің заманауи жетістіктері Абылайдың келбетімен байланысты, көрнекті тұлғаның іс-әрекеттері оның ұрпақтарының Ұлы жетістіктеріне айналғаны туралы айтылады.

Тәуелсіздік жылдары ірі тарихи оқиғалармен ерекшеленгені белгілі. Соның бірі – егемен мемлекеттің жаңа астанасы – Астана қаласын құру. Бұл

үрдіс барлық дерлік музыкалық жанрларда – дәстүрлі бағыттағы ән және аспаптық өнерде, еуропалық бағыттағы жазбаша-кәсіби шығармашылықтың ірі және кіші жанрларында да, эстрадалық өнерде де көрініс тапты. Көптеген әндер мен күйлермен қатар, Ж. Тұрсынбаевтың "Арайлы Астана" және А. Серкебаевтың "Астана" мюзиклдері, К. Дүйсекеевтің "Астана" симфониялық поэмасы, Р. Салаватовтың "Астана қиялдары" және Ә. Бестібаевтың "Бәйтерек" балеттері және т. б. атап өту қажет.

Бұл тақырып вокалдық-симфониялық жанрға да негізі болды. Мәселен, 1999 жылы Е. Шаймерденовтің сөзіне солистер, аралас хор және симфониялық оркестр үшін жазылған Ж. Тұрсынбаевтың "Мәртебең биік болсын, әз Астана!" кантатасы. Белгілі журналист Ә. Жылқыбаев атап өткендей, "жаңа кантата – бұл авторлардың шығармашылық жетістігі ғана емес, сонымен қатар елдің музыкалық өміріндегі өзіндік оқиға", – деп баға берген [2]. Ол атауынан көрініп тұрғандай, жаңа Астанаға жаршы, тәуелсіз мемлекеттің жаңа дәуірінің белгісі, еркін қазақ ұлының отаны ("Алдымен сенің тізең бүгілмесін, Жаутаңдап жүрмеу үшін азат балаң") деп қарайтыны көрінеді. Тәуелсіздік кезеңінде жазылған композитор Ж. Тұрсынбаевтың "Бабам үні – домбыра", "Бекет ата – пір баба" сияқты басқа да кантаталары патриоттық дыбысқа толы, сондай-ақ қазақ халқының музыкалық мәдениетіндегі үлкен көркемдік құндылықты білдіреді.

Осылайша тәуелсіздік кезеңіндегі кантаталар тақырыбы жағынан аталған жанрға тән даңқ пен әнұрандылық ерекшеліктерін сақтап қалды. Олар Қазақстан, Отан, тәуелсіздік, туған жерге деген сүйіспеншілік, жас мемлекеттің мерейтойлық күндеріне, жаңа Астанаға арналған. Тарихи тақырыптар, тарихи тұлғаларды – батырларды, хандарды, ақындарын және т. б. дәріптеу де өзекті болып қала береді. 50-ші жылдары пайда болған кантата жанры бүгінгі күнге дейін Қазақстанның музыкалық мәдениетінде өзінің ерекше орны бар біртума жанр. Жоңғар шапқыншылығы, қазақ тарихында "ақтабан шұбырынды" деп аталған ұлы апат жылдары, үстем таптардың абыройсыздығы, патша империясының қанауына наразылық және соның салдарынан еліміздің түрлі өңірлеріндегі көптеген ұлт-азаттық қозғалыстар (Амангелді Иманова және т.б.) сияқты оқиғаларға толы ауыр тарихи өткені – көптеген қазақ кантаталарының сюжеттік негізіне айналды. Олардың мазмұны байытылды, өзіндік тақырыптық өзектілікке ие болды, ал ұлттық мәдениеттің кеңінен қолданылатын дәстүрлері олардың архитектурасына, көркемдік және стиль ерекшеліктеріне және

музыкалық стилистикасына айтарлықтай әсер етті. Музыкалық формасы жағынан классикалық кантата жанры музыкалық тілі тұрғысынан ұлттық сипаттама басым болып, интонациялық, ладтық, өлшемі мен ырғағы ұлттық стилистикаға барынша жақын болды. Оркестр және хорға арналған бұл шығармалар рухты көтеретін, ауқымды, қомақты болып, айтылған батырлық, патриоттық, халықтың даналығын көрсететін биік тақырыптарды ашуға лайықты жанрда сомдалып, тәуелсіздік Қазақстанның бейнесін заманауи түрде айқындай түсті. Әлі де кантата жанры қазақ музыкасының бір бөлігі болып, заман талаптарына сай жаңа, тың тақырыптарды жеткізіп, халықтың жүрегінен өз орнын алатынына сеніміміз мол.

Қолданылған әдебиет тізімі

1. Кузембаева С.А. Интерпретация национальной идеи в современном оперном искусстве Казахстана (на примере оперы Е.Рахмадиева «Абылай хан») // Национальная идея и художественная культура. – Алматы: Лингвострановедческий инновационный центр «КИЕ», 2009. – 464 с.
2. Джилкибаев Э. Кантата об Астане // Казахстанская правда. – 1999, 28 октября.
3. Очерки по истории казахской советской музыки. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1962. – 308 с.
4. Қасқабасов С.А. Миллиардер Машкевичтерге қазақ мәдениетінің құны көк тиын // «Айқын»: Республикалық қоғамдық-саяси газет. – 53 (990), 22-наурыз, 2008 ж. (әңгімелескен А.Әбдуәліұлы).
5. Виноградов В. «Огни коммунизма» (Кантата М.Түлебаева) // Советская музыка. – 1953, №4. – СС.60-63.
6. Ариқайнен Г. Хоровое пение в Казахстане. – Алма-Ата, 1965. – 62 с.